

**КРИМІНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1958 РР.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Стаття присвячена дослідженню кримінального середовища у післявоєнний період в УРСР у 1945–1958 рр. з погляду історико-правового підходу та його впливу на кримінальне судочинство. Досліджені особливості криміногенної ситуації після Другої світової війни, а також її відображення на подальшому політико-правовому розвитку суспільства. Висвітлено головні закономірності й особливості кримінального середовища, відображені у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: кримінальне середовище, післявоєнний період, кримінальне судочинство, радянське законодавство.

Статья посвящена исследованию уголовной среды в послевоенный период в УССР 1945–1958 гг. с точки зрения историко-правового подхода и его влияния на уголовное судопроизводство. Исследованы особенности криминальной ситуации после Второй мировой войны, а также ее отражение на дальнейшем политико-правовом развитии общества. Освещены основные закономерности и особенности криминальной среды, которые нашли отражение в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: криминальная среда, послевоенный период, уголовное судопроизводство, советское законодательство.

The scientific article is devoted to the investigation of the criminal environment in the postwar period in the USSR in 1945–1958 from the point of view of the historical and legal approach. The article investigates the peculiarities of the crime situation after the Second World War, as well as its reflection on the further political and legal development of society. The main regularities and peculiarities of the criminal environment, which have found their further reflection in criminal proceedings, are highlighted.

Key words: criminal environment, post-war period, criminal justice, Soviet legislation.

Вступ. Сьогодні Україна переживає черговий кризовий період, одним з основних показників якого є зростання рівня кримінальних проявів. За цих умов держава може розраховувати на підтримку громадянами своєї політики лише в тому разі, якщо зможе забезпечити безпеку суспільства загалом, збереження життя і здоров'я людини і громадянина. Особливий інтерес становить вивчення того, як вирішували ці питання владні інститути української держави на різних етапах її історичного розвитку.

Завершення Другої світової війни супроводжувалося вибухом злочинності, значно ускладнилася ситуація в суспільстві. Аналіз дій влади, які швидко зуміли придушити цей кримінальний сплеск, має важливе значення для відтворення повної й об'єктивної історико-правової ситуації.

Практично не вивченою в цьому аспекті залишається післявоєнна епоха (1945–1958 рр.), незважаючи на велику кількість наукових досліджень, присвячених цьому періоду. Більшість праць висвітлює особливості політичного режиму сталінізму, масові репресії. Однак недостатньо дослідженими залишаються питання злочинності, її особливостей, а також впливу на розвиток кримінально-процесуального законодавства.

Крім того, вивчення державної політики по боротьбі зі злочинністю в післявоєнний період на основі раніше невідомих документів і матеріалів дає можливість проаналізувати позитивні і негативні риси в діях української держави щодо забезпечення правопорядку. Досвід роботи

різних ланок правоохоронної системи в 1940–50-х рр. зберігає актуальність і нині, його використання дозволить забезпечити результативність у діях всіх правоохоронних і судових органів у сучасних умовах.

Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах, розглядалися у працях О.М. Бандурки, П.П. Михайленка, В.І. Шакуна. Історико-правовий аспект наукової проблеми відображено у працях І.Й. Бойка, О.І. Неліна, В.В. Россіхіна та інших вчених, однак особливості кримінального середовища в УРСР у післявоєнний період, а також його вплив на кримінальне судочинство вченими не досліджувалися.

Постановка завдання. Метою нашої статі є дослідження особливостей кримінального середовища в УРСР, його характерних рис у післявоєнний період 1945–1958 рр., а також вплив на кримінальне судочинство з позицій історико-правового підходу.

Результати дослідження. Комплексний аналіз історико-правових джерел щодо злочинності в УРСР у післявоєнний період дозволяє стверджувати про надзвичайну різноманітність вчинюваних кримінальних правопорушень, а також про кримінізованість різних соціальних верств. Водночас найбільше число осіб, які вчиняли злочини різної тяжкості, належали до представників робітничого класу. У 1946 р. робочі становили 41,2% притягнутих до кримінальної відповідальності, близько 10% – службовці і тільки 2,2% – колгоспники. Зі зміною соціально-економічної ситуації в країні змінювався і соціальний склад осіб, котрі порушували кримінальне законодавство. З притягнутих до кримінальної відповідальності в січні-березні 1949 р. робочі становили 40%, колгоспники – 2,2%, а службовці різних установ – вже 21,3%. У 1953 р. по різних районах УРСР із числа притягнутих до кримінальної відповідальності до робітників і службовців промислових підприємств належали 62,6%, колгоспників і працівників радгоспів – 6,3% [1, с. 200].

Значну частину засуджених у кримінальних справах становили особи, «які не мали певних занять і місця проживання». У 1946 р. до цієї соціальної категорії належали 29,2% притягнутих до кримінальної відповідальності, в 1947 р. – 32,2%. Поступово частка цієї соціальної групи в числі притягнутих до кримінальної відповідальності знижувалася. У 1949 р. вона становила близько 10,8%, 1953 р. – 16%, 1954 р. – 6,4%. До цієї групи працівники міліції включали всі маргінальні верстви, що не мали стійких соціальних зв'язків: злочинців-професіоналів та осіб, викинутих війною зі звичного життя, котрі не зуміли знайти себе в післявоєнній країні, – колишніх фронтників і евакуйованих, бродяг, жебраків, дезертирів із підприємств, втікачів із ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, дезертирів з армії і т. д.

Ця частина населення не мала легальних засобів існування і заробляла на життя випадковими заробітками, криміналом, жебрацтвом. Поліпшення умов життя, розширення соціально-побутової сфери, розвиток виробництва і посилення каральних заходів держави проти цієї категорії громадян (як середовища формування кримінальних елементів) привели до скорочення чисельності цієї соціальної групи і, як наслідок, зменшення її частки в діяльності кримінального характеру.

Найбільш численними групами, що входять до складу цього шару, були жебраки і повії. Жебрацтво, яке майже зникло в УРСР в 1930-ті рр., знову набуло поширення в післявоєнний період. Органами міліції жебраки умовно ділилися на дві групи: жебраки за потребою (інваліди війни, безпритульні діти, люди похилого віку, у яких не було родичів і джерел існування) і жебраки-професіонали. Ось що зазначалося в одній із директив обласного Управління міліції: «Серед осіб, які займаються жебрацтвом, є жебраки-професіонали, котрі, симулюючи інвалідність і старість, ведуть паразитичний спосіб життя» [2, с. 20].

На початку 1950-х рр. з числа затриманих жебраків 70% припадало на інвалідів, 20% – жінок, дітей, людей похилого віку.

Аналіз нормативно-правової бази досліджуваного періоду дозволяє автору зробити висновок, що боротьба правоохоронних органів із професійним жебрацтвом і проституцією була ускладнена відсутністю законодавчої бази.

Кримінальне законодавство до початку 1950-х рр. не передбачало відповідальності за жебрацтво, бродяжництво та проституцію. Затримані жебраки або передавалися в органи соціальної опіки, або бралися на оперативний облік для перевірки їх причетності до злочинів. Так, із затриманих органами міліції злочинців за перше півріччя 1950 р. 159 жебраків (в т. ч. 86 дітей) жоден із них не був раніше притягнутий до кримінальної відповідальності. Кримінально караними були лише схилення до жебракування та сутенерство [3, с. 150].

Ситуація змінилася в 1951 р., коли 23 липня Президія Верховного Ради СРСР прийняла Указ «Про заходи боротьби з антигромадськими паразитичними елементами», відповідно до якого органи поліції наділялися повноваженнями відправляти на спеціальні поселення у відда-

лені райони осіб, які ухилялися від суспільно-корисної праці, результатом чого стало масовий наступ на «паразитичні елементи». У другому півріччі 1951 р. пройшла чистка по великих містах країни від жебраків, повій та інших верств населення [4].

Аналіз кримінальних справ 1940–50-х рр. підтверджує, що жебраки і повії неодноразово виявлялися змішаними в різні кримінальні злочини. Жебраки займалися не тільки жебрацтвом, а й дрібними крадіжками, шахрайством, спекуляцією. Повії ж обирали п'яних клієнтів, використовувалися грабіжниками як приманки для жертв, квартирними злодіями – як наводчиці.

Серйозну стурбованість у влади викликала участь у злочинній діяльності в перші повоєнні роки інвалідів Другої світової війни. За оцінками органів державної безпеки, котрі аналізували відповідну інформацію, однією з основних причин участі інвалідів-фронтовиків у протиправній діяльності була їх погана соціальна забезпеченість. Водночас необхідно визнати, що кількість інвалідів війни, які займалися злочинною діяльністю, була все ж досить невеликою (близько 0,4–0,8% від загальної кількості злочинців, притягнутих до кримінальної відповідальності).

Іншими соціальними групами, схильними до вчинення злочинів, були військовослужбовці, котрі направлялися для заготівлі сіна, дров, оскільки на заготівлі солдати виїжджали зі зброєю, жили в приватних будинках, перебували без будь-якого контролю (більшість командирів під час таких заготівель перебували в стані постійного алкогольного сп'яніння).

Значний відсоток злочинців становили військовослужбовці, які самостійно залишали військову частину. Співробітники правоохоронних органів пояснювали це тим, що таким військовослужбовцям були потрібні гроші на випивку, танці, дівчат, відвідування кінотеатрів. Вони знайомилися з кримінальними елементами і йшли на злочини.

Проблема зростання злочинності військовослужбовців у післявоєнний період була характерна не лише для УРСР, але і для багатьох регіонів Радянського Союзу, наприклад, у 1949 р. загалом у СРСР було засуджено близько 14 113 військовослужбовців.

Результати дослідження дають підставу зробити висновок, що ще однією тенденцією післявоєнного часу було зростання числа притягнутих до кримінальної відповідальності членів партії. Якщо в 1946 р члени і кандидати в члени КПРС становили в середньому 6,3–6,9% від загального числа осіб, що проходять обвинуваченими у кримінальних справах, то в 1948 р. їх частка збільшилася до 8%, а в 1949 р. цей рівень становив близько 7,2% [5, с. 120].

Водночас число притягнутих до кримінальної відповідальності комсомольців залишалось досить стабільним: 3,5–3,9% в 1946 р.; 2,3–3,3% в 1948 р.; 1,9–2,9% в 1949 р. Члени партії переважно притягувалися до кримінальної відповідальності за господарські злочини, зловживання службовим становищем, халатність, крадіжки державного майна [6].

У післявоєнні роки значно зросла і жіноча злочинність. Тільки в квітні 1946 р. УРСР 35% всіх злочинів було скоєно жінками, а в справах про крадіжки продуктів харчування число жінок-злочинців складало 41%. Переважно жінки притягувалися до кримінальної відповідальності за дрібні крадіжки. Водночас у місцях позбавлення волі була і категорія жінок-рецидивістів, котрі зробили крадіжки своєю професією [7, с. 43]. Приблизно такі відомості надає й аналіз контингенту утримуваних у пенітенціарних закладах [8].

У післявоєнний період з'являється нова категорія злочинця – «злочинець у законі» (назва вперше застосувалася в 1950-ті рр. працівниками правозастосовних структур, самі ж злочинці називали себе «блатними» і «законниками»). Як зазначає О. Гуров, «злочинці в законі характеризувалися двома особливостями: стійким паразитизмом і організованістю» [9, с. 17].

Кримінальний закон забороняв таким злочинцям працювати, мати сім'ю, співпрацювати з державою в будь-якій формі (служба в армії, участь в громадських організаціях, співпраця з адміністрацією під час перебування в таборах тощо). Злочинець у законі був зобов'язаний вміти грати в карти, бути «ідейним» і чесним щодо товаришів по ремеслу, активно виховувати в злочинних традиціях молодь, мати татуювання. Серед основних правил поведінки зазначеної категорії злочинців можна виділити такі принципи: не працювати, не служити в армії, не мати прописки; не здійснювати злочинів, що виходять за рамки «спеціальностей»; не користуватися краденим без згоди партнера по крадіжці; не продавати іншим злодіям свої продукти і речі, а віддавати безкоштовно; не звертатися по допомогу до влади тощо.

Висновки. Таким чином, характеризуючи кримінальне середовище у післявоєнному суспільстві, необхідно зазначити, що більшість злочинів у 1940–50-х рр. здійснювали молоді люди у віці до 25 років. За соціальним складом більшість кримінальних елементів належали або до маргінальних верств, або до низькооплачуваних робітників і селян-колгоспників. Також для післявоєнної злочинності були характерні такі риси, як високий рівень злочинів, скоєних жінка-

ми, зростання серед засуджених за кримінальні діяння частки членів партії та низький ступінь професіоналізму кримінального підпілля. Негативно на кримінальну ситуацію впливала і велика кількість військових частин, розташованих на різних територіях УРСР, що є типовим для післявоєнної злочинності.

Подолання наслідків війни, поліпшення соціально-економічної ситуації в країні вплинуло і на соціальний склад злочинності. У 1954 р. серед притягнутих до кримінальної відповідальності військовослужбовці склали 4%, жінки – 5%, комуністи – 0,5%, комсомольці – близько 6%, люди зі стійкими антисоціальними зв'язками – 6,4%. Проте такі особливості радянської злочинності, як її молодість і високий ступінь загального рецидивізму залишалися характерною для кримінального середовища і в 1950-ті рр., наприклад, у 1954 р. вже мали раніше судимість 28,4% осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності, а 64% із них були молодими людьми віком до 25 років.

Список використаних джерел:

1. Мацкевич И. Легенды и мифы преступного мира: криминологические портреты известных преступников. М.: ТП Велбск, Проспект, 2003. 240 с.
2. Чарный С., Пушкар Д. Профессия – нищий. Московские новости. 2002. № 21. С. 20–26.
3. Швидкий В.П. Бродяжничество и жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. УІЖ. 2007. № 1. С. 149–167.
4. Горошочек В.Я. Деятельность органов труда на Украине по оказанию помощи безработным. Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Черновцы. 1989. С. 127–129.
5. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. Ф. 1, оп. 24, спр. 3111, 205 арк.
6. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.). Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. К., 1998. Вип. 3. С. 70–78.
7. Шаламов В. Нариси злочинного світу. Збірн. пр.: у 4 т. Т. 2. Львів, 1998. 576 с.
8. Россіхін В.В. Питання правового статусу та режиму утримування різних категорій ув'язнених у пенітенціарних установах СРСР у 1937–1953 рр. Держава та регіони. Серія: Право. 2012. № 2 (36). С. 194–201.
9. Гуров А.І. Кримінальний професіоналізм і боротьба з ним. К: Прогрес, 1993. 96 с.